

## MAZOWSZE PÓŁNOCNE OD VI DO KOŃCA XII WIEKU.

UWAGI O OSADNICTWIE<sup>1</sup>

## WSTĘP

Praca niniejsza ma na celu wstępną analizę stosunków osadniczych, dających się obserwować w okresie wczesnego średniowiecza na terenach Mazowsza Płockiego i Ziemi Zawkrzeńskiej, zwanych niżej Mazowszem północnym. Wykorzystano w niej zarówno materiały archeologiczne pochodzące z badań, jak i wszelkie przypadkowe znaleziska; uzyskany obraz uzupełniono danymi historycznymi.

Problematyka dotycząca ludności zamieszkującej w pierwszych wiekach naszej ery Mazowsze — zwłaszcza północne — jest obszerna<sup>2</sup>. Można stosunkowo wiele powiedzieć o życiu mieszkańców licznych osad, pokusić się o wydzielenie poszczególnych terytoriów oraz wykazanie wzajemnych powiązań — i między nimi i z innymi ziemiami.

W średniowieczu Mazowsze było pod wieloma względami odrębne w porównaniu z pozostałymi dzielnicami Polski — historycy uznają to za fakt nie podlegający dyskusjom<sup>3</sup>. Kresowy charakter tych ziem, różnego rodzaju kontakty z sąsiadami, które często stwarzały długotrwały stan bezpośredniego zagrożenia — były między innymi przyczyną specyficznego rozwoju późniejszych stosunków społecznych, ekonomicznych<sup>4</sup>.

Okres wczesnośredniowieczny wywołuje natomiast zdania często kontrowersyjne — począwszy od wykreślenia cezur chronologicznych<sup>5</sup> i zasięgu terytorialnego. Materiały historyczne są jeszcze bardzo nieliczne<sup>6</sup>, archeologiczne zaś naniesione na mapy wykazują nierównomierny rozrzut, bardziej jednak odzwierciedlający zaawansowanie badań poszczególnych regionów niż rzeczywisty stan zaludnienia w omawianym okresie.

Na mapie wczesnośredniowiecznych znalezisk z Mazowsza północnego mamy 205 różnorodnych stanowisk (mapa I, wykaz I). Niestety, ponad połowa to tylko wyłącznie punkt pozbawiony niemal wszystkich koniecznych dla dalszych rozważań informacji. Pozostałe stanowiska były badane w przeważającej mierze tylko częściowo i w różny sposób; początek naszego stulecia odznacza się wrywkowym „rozkopywaniem” przede wszystkim grobów w obstawach kamiennych<sup>7</sup>, po kilka z jednego cmentarzyska. Przypadkowe znaleziska efektownych zabytków i opisy grodzisk, publikowane w gazetach codziennych<sup>8</sup>, są często jedynym już śladem istnienia zniszczonego zupełnie w tej chwili stanowiska<sup>9</sup>. Dopiero ostatnich kilkanaście lat wypełniło trochę pustki na naszej mapie oraz uściśliło XIX-wieczne przekazy. Są to jednak głównie rezultaty tylko badań sondażowych (przede wszystkim na grodziskach) i penetracyjnych na niektórych terenach, zwłaszcza te ostatnie wykazały, że osadnictwo na Mazowszu północnym szczególnie w południowych partiach tzw. Mazowsza Płockiego, było bardzo intensywne. Rozszerzenie bazy materiałowej pozwoliło na postawienie szeregu pytań, zasygnalizowanie istnienia wielu konkretnych problemów — i chociaż na niektóre z nich nie możemy przy dotychczasowym stanie naszej wiedzy udzielić prawie żadnej odpowiedzi, zaczyna powoli kształtować się obraz ziemi mazowieckiej we wczesnym średniowieczu.

Przy analizowaniu materiałów archeologicznych wzięto pod uwagę również miejscowości, których nazwy zostały po sumiennych badaniach historyków i językoznawców uznane bezsprzecznie za służebne (wykaz II)<sup>10</sup>. Uwzględniono też szereg miejscowości znanych z dokumentów XII i XIII-wiecznych (wykaz III)<sup>11</sup>.

Na podstawie powyższej bazy źródłowej starano się obserwować takie procesy, jak powstawanie lokalnych centrów osadniczych w starszych fazach, następnie organizację administracji w okresie kształtowania się państwa i przejmowanie określonych funkcji przez prężniejsze ośrodki. Najbardziej dynamicznym rozwojem charakteryzował się Płock — jego poważne znaczenie w polityce regionalnej i ogólnopaństwowej jest rzeczą nie budzącą wątpliwości, ale już nie tak jasna jest rola innego, znacznego również grodu, jakim był wówczas Wyszogród z całym swoim zapleczem gospodarczym. W wiekach średnich wyodrębniona jest już ziemia wyszogrodzka — ale trudno stwierdzić, czy istniały już wcześniej pewne elementy pozwalające na wydzielenie się mniej lub bardziej samodzielnego terytorium plemiennego<sup>12</sup>. Powyższe zagadnienia rozpatrywano na szerszym tle — na podstawie skromnych jeszcze materiałów ze stanowisk osadniczych i w oparciu o dane z cmentarzysk starano się scharakteryzować ludność zamieszkującą Mazowsze w interesującym nas okresie, jej gospodarkę i ustrój społeczny.

## CHRONOLOGIA

### Zasięg terytorialny

Zjawiska osadnicze omawiane są na przestrzeni siedmiu wieków. Dolną granicę naszym zainteresowaniom wyznaczają najstarsze znaleziska datowane na VI w., pierwsze ślady życia organizującego się w sposób odmienny od znanego z wcześniejszego okresu. Reprezentują je następujące stanowiska<sup>13</sup>: kompleksowo zbadane grodzisko i osady w Szeligach, (poz. 57 a, b, c) oraz osada w Miszewku Strzałkowskim (poz. 34), znane z sondażowych badań grodziska w Proboszczewicach (poz. 45 a) i w Wyszogrodzie-Drwałach (poz. 70).

Górnymi ramami chronologicznymi dla tych rozważań są lata ostatniego ćwierćwiecza XII w. — większość zbadanych stanowisk z późniejszej fazy wczesnego średniowiecza nie kontynuuje się w XIII w.; wyjątkiem są powstające miasta i niektóre ośrodki wiejskie. Powyższe ustalenia mogą być potwierdzone również przez fakty historyczne. W 1173 r. umiera Bolesław Kędzierzawy, wraz z jego śmiercią skończyło się znaczenie Płocka jako trzeciej stolicy. Od 1186 r., po śmierci syna Bolesława Leszka, Mazowsze przestało odgrywać dotychczasową, wcale poważną rolę polityczną<sup>14</sup>, już od poł. XIII w. zaczęło wkraczać na drogę coraz dalszego rozbicia, wyodrębniając się z reszty ziem polskich coraz bardziej.

Cały materiał analizowany jest dwufazowo. Pierwsza faza to okres od VI w. do poł. X w. Reprezentowana jest na Mazowszu północnym na nielicznych, zaledwie 19, wyłącznie osadniczych stanowiskach, w przeważającej części zbadanych tylko sondażowo (mapa II).

Główny nacisk położono na fazę drugą. Jest ona stosunkowo bogato reprezentowana w materiale archeologicznym (186 stanowisk — uzupełnia je jeszcze 28 osad służebnych). Wydzielono dwa okresy: I — od poł. X w. do końcowych lat I połowy XI w. i II — kończący się u schyłku XII w. Cezurę między nimi wyznaczyły lata dwudzieste i trzydzieste XI w., lata kryzysu państwowego związanego z najazdem Czechów i powstaniem ludowymi<sup>15</sup>. W tym samym czasie Mieclaw, początkowo zapewne mazowiecki komes prowincjonalny, rozpoczął urzeczywistnianie swych wielkich planów, zakończone w 1047 r. klęską w walce z wojskami Kazimierza Odnowiciela, sprzymierzonego z Jarosławem Mądrym.

Od II poł. XI w. nastąpił bujny rozwój osadnictwa, poświadczony licznymi znaleziskami z osad i cmentarzysk. Zauważmy, że sumienny kronikarz spraw polskich, Gall-Anonim podkreślał w początkach XII w. uderzającą w konfrontacji z innymi dzielnicami Polski gęstość zaludnienia Mazowsza<sup>16</sup>. Dodatkową przesłankę do takiego wnioskowania stanowi tzw. falsyfikat mogileński, wymieniający grody mazowieckie w ilości zdumiewającej przy wszelkich porównaniach.

W licznych publikacjach granice całej dzielnicy są wciąż dyskutowane<sup>17</sup>. Podobnie dzieje się przy wszelkich próbach określenia mniejszych terytoriów i ich granic np.: tzw. Mazowska Płockiego czy wcześniejszego zasięgu Ziemi Wyszogrodzkiej<sup>18</sup>. Najstarsze dane historyczne, przekazywane nam przez falsyfikat mogileński i kronikę Galla-Anonima, nie wykreślają już pierwotnego, plemiennego zasięgu tej nazwy, ale później — polityczny i administracyjny. Objęto nią różne tereny sąsiednie, o odrębnej być może przynależności plemienną, ale od długiego już czasu pozostające w silnym wzajemnym związku. Wnioski takie można wysnuć analizując zasięg późniejszej diecezji płockiej i biskupstwa mazowieckiego<sup>19</sup> oraz terytoria średniowiecznych kasztelanii<sup>20</sup>.

W naszych rozważaniach wyznaczaliśmy dla Mazowsza północnego teren ograniczony na południu Wisłą, na zachodzie — doliną Skrwy prawobrzeżnej, na północy — pasmem bagiennych ziem, ciągnących się od źródeł Skrwy przez dorzecze Wkry aż do źródeł Orzyca, na wschodzie — zlewiskiem Łydyni. Na południowym wschodzie granicę stanowi kraniec Wysoczyzny Płońskiej, dochodzącej do Wisły poniżej Wyszogrodu.

Do wytyczenia powyższego zasięgu skłoniły nas przede wszystkim — oprócz wstępnej analizy osadnictwa — źródła historyczne, a spośród nich dane o granicach administracji kościelnej; według wielu badaczy są one oparte na bardziej tradycyjnym podziale niż granice wewnątrzpaństwowe.

W tak wykreślonym regionie znajduje się cały obszar Wysoczyzny Płońskiej, Równiny Raciążkiej, część Kotliny Płockiej i Wzniesień Mławskich<sup>21</sup>. Przeważa tu rzeźba urozmaicona — znaleźć można bogaty zestaw form polodowcowych. Kotlina Płocka pokryta jest płaszczem moreny dennej, dalej na wschód rozciągają się rozległe zabagnione tereny z szerokimi dolinami rzek i mniejszych cieków wodnych, jednocześnie pokryte licznymi pozostałościami moren czołowych, wydiami tworzącymi się na piaskach sandrowych — zamyka je pasmo piaszczysto-zwirowych wzniesień w okolicy Mławy. Południowe partie omawianego obszaru — Wysoczyzna Płońska — są wyniesione, a ich krawędzie poprzecinane są głębokimi dolinami strumieni płynących ku Wiśle.

Niemal wszędzie spotykamy stosunkowo gruby płaszcz utworów pyłowych wodnego pochodzenia. Ze względu na bardzo zróżnicowane podłoże wytworzyła się z nich mozaika gleb o nierównomiernej przydatności rolniczej<sup>22</sup>.

Na ziemi płockiej, stanowiącej trzon osadnictwa mazowieckiego, występuje przewaga łątwych do uprawy bielic i pseudobielic, które wprawdzie są mniej zasobne w konieczne dla rozwoju składniki, ale dobrze magazynują wodę; uzupełniają je żyzne, cięższe mady w dolinach rzecznych. Rozwojowi intensywnego rolnictwa sprzyjać mogły miejscami



również czarne ziemie iłowe i naglinne w dolinie Raciążnicy i Wkry<sup>23</sup>. Obok nich jednak rozległe przestrzenie przykryte są zupełnie bezwartościowymi piaskami sandrowymi a w dolinie środkowej Skrwy, Płonki i Dzierżążnicy często występują gleby bagienne, w większości wręcz podmokłe — stanowić jednak mogą dobrą bazę paszową dla gospodarki hodowlanej.

Rekonstruuując istniejące we wczesnym średniowieczu warunki dla rozwoju rolnictwa musimy powiązać analizę współczesnych gleb z ówczesną siecią wodną, klimatem, stanem zalesienia itp. Pomocne w takiej sytuacji różnego rodzaju badania przyrodnicze prowadzone były jednak na Mazowszu w znikomym zakresie, tym samym wszelkie wypowiedzi na interesujący nas temat są bardzo ogólnikowe. Stwierdzić możemy jedynie na podstawie źródeł historycznych, że np. w XV, XVI w. więcej było terenów zabagnionych i niektóre rzeczki i strumienie miały dłuższy bieg niż w chwili obecnej, zwłaszcza w zlewisku Wkry.

#### FAZA STARSZA — OD VI DO POŁOWY X WIEKU

Starsza faza wczesnego średniowiecza znana jest z 19 stanowisk (mapa II), z których jedynie 6 jest całkowicie zbadanych archeologicznie, lub badania ich są w toku<sup>24</sup>. Materiał z pozostałych znany jest tylko z badań sondażowych<sup>25</sup>, lub powierzchniowych<sup>26</sup>, bądź interesujący nas obiekt został odkryty w czasie prac prowadzonych na stanowisku datowanym na inny okres<sup>27</sup>. Taki pierwiastkowy stan badań narzuca nam ścisłe granice we wnioskowaniu.

Poza jednym tylko kopcem (Słupno, woj. Płock, poz. 54a) znane są wyłącznie stanowiska osadnicze. Ich rozmieszczenie jest bardzo nierównomierne aż 16 znajduje się w obrębie tzw. ziemi płocko-wyszogrodzkiej. Ubogi materiał, jakim dysponujemy, z jednym zbadanym zespołem osad i gródka w Szeligach, woj. Płock (poz. 57 a, b, c) — pozwala na wyciągnięcie niewielu wniosków, częściowo popieranych przez obserwacje uczynione na innych ziemiach polskich<sup>28</sup>.

Gródek w Szeligach, datowany na II poł. VI i VII w.<sup>29</sup>, wzniesiony przez mieszkańców kilku niewielkich osad, nie był jeszcze — jak sugeruje W. Szymański<sup>30</sup> — dowodem na wyodrębnienie się warstwy wielmożów podporządkowujących sobie pozostałych członków tej społeczności. Był to jedynie ośrodek rozległych włości, wokół którego zaczęli grupować się rzemieślnicy, a ponadto było to miejsce spotkań i być może obrzędów kultowych. Członkowie zjednoczonej wspólnoty docierać do niego mogli w ciągu kilku godzin — i to pozwala na wykreślenie hipotetycznego terytorium małej grupy plemiennej.

W bezpośredniej bliskości odkrytych osad i gródka występują pseudo-bielice <sup>31</sup> łatwe w uprawie i dość urodzajne pod warunkiem jednak stałego wzbogacania; brak odpowiedniego nawożenia doprowadzał bezwzględnie do całkowitego niemal wyjałowienia warstwy użytkowanej rolniczo. Ponieważ pozostałe ziemie mogły być wykorzystywane jedynie jako łąki i pastwiska, należy sądzić, że zubożenie naturalnej bazy dla miejscowego rolnictwa mogło być powodem przeniesienia się członków wspólnoty na inny dogodniejszy dla ich działalności teren.

Sondażowe badania w okolicy Wyszogrodu, na grodzisku znanym dawniej w literaturze jako Drwały, woj. Płock (poz. 70), położonym na krańcu urwistego brzegu Wisły, odsłoniły warstwy osadnicze datowane na najstarszy okres wczesnego średniowiecza. Reprezentują one prawdopodobnie osadę otwartą, sięgającą początków VI w. i nieco od niej młodszy gród <sup>32</sup>. W samym Wyszogrodzie, w czasie badań na stanowisku „Gródek Wójtowski” (poz. 69 a), odkryto poziomy osadnicze datowane na VII—IX w. Występujące tam obiekty (krąg kamienny, budynek, pochówki) zostały przez odkrywców uznane za ślady ośrodka kultowego <sup>33</sup>. Zważywszy doskonałą lokalizację na szlaku wiślanym, od wieków pełniącym ważną rolę w dalekosiężnym handlu, możnaby postawić hipotezę o powstaniu w tym rejonie odrębnego kompleksu osadniczego; prawdopodobnie powstał on na innych nieco zasadach niż omawiany zespół w Szeligach. Dalsze spekulacje na ten temat uniemożliwia nam jednak dotychczasowy stan badań. W promieniu kilku, a nawet kilkunastu kilometrów, nie znamy do dziś ani jednego stanowiska, które mogłoby być zlokalizowane w granicach tej wspólnoty. Z drugiej jednak strony częste występowanie gleb bielicowych wytworzonych z luźnych piasków, rolniczo niekorzystnych, powodujących stałe intensywne osadnictwo rolnicze na obszarach nieco lepszych ziem, mogło być powodem niemal całkowitego zniszczenia śladów małych osiedli <sup>34</sup>.

Analizując niezwykle skąpy materiał z pozostałych stanowisk i porównując go z zespołem z Szelig, możemy pokusić się o próbę wyodrębnienia jeszcze kilku podobnych ośrodków grup plemiennych. Na grodzisku w Brudzeniu Wielkim, woj. Płock (poz. 9), położonym w miejscu bardziej obronnym niż Szeligi, w czasie badań sondażowych znaleziono materiały datowane na VIII w. W odległości zaledwie 1 km od grodziska w Parzeniu, koł. Janówek (poz. 41) na skraju wysokiego tarasu Skrwy, zlokalizowano powierzchniowo niewielką osadę. Ceramikę tam znaną datować można na VIII—IX w.; w tym samym miejscu występuje też ceramika późniejsza z XI w., poświadczająca ciągłość osadnictwa w omawianym rejonie. Około 2 km od tej osady i 2,5—3 km od grodziska znaleziono drugą osadę datowaną roboczo na X w. w Robertowie—Żernikach (poz. 49); jest całkiem prawdopodobne, że stanowiska te tworzyły jeden zespół.

W górę Skrwy, na drugim brzegu rzeki na osadzie przyrodowej Grodnia 2 (poz. 78 b) oraz na stanowisku Cieślin 1 (poz. 75), woj. Płock, znaleziono ceramikę datowaną na VII i VIII w. Od grodziska w Brudzeniu dzieli obie osady 5—7 km w linii prostej. Nie wchodziły one chyba w skład jednej wspólnoty, przynajmniej w młodszej fazie wczesnego średniowiecza, gdyż niemal równocześnie istniały wtedy dwa grody poświadczone materiałami z XI do początków XII w. we wspomnianym już Brudzeniu i XII-wiecznymi w Grodni. Można sądzić, że rozdzielający je bieg Skrwy stanowił prawdopodobnie naturalną granicę dwóch odrębnych terytoriów.

Opierając się na powyższych przykładach możemy wyodrębnić jeszcze kilka hipotetycznych centrów podobnych wspólnot terytorialnych. Z trzech rozwinęły się już w XI w. prężne grody — w Proboszczewicach (poz. 45 a) i Mokrzku (poz. 36), woj. Płock oraz w Ciechanowie (poz. 143 a). Na ich wcześniejsze istnienie wskazują materiały ceramiczne uzyskane w czasie badań sondażowych. Dwa inne grodziska, w Radzikowie, woj. Płock (poz. 116 c) i Nidzgorze, woj. Ciechanów (poz. 133), znajdujące się na peryferiach ziem stanowiących trzon osadniczy Mazowsza północnego, pełnić mogły dodatkowo jeszcze inne funkcje. Historia ich była jednak krótka i nie egzystowały już w młodszych fazach wczesnego średniowiecza.

Inny problem stawiają przed nami osady otwarte — trudno znaleźć w tej chwili przynależność terytorialną dla stanowisk w Łętowie, woj. Płock (poz. 30), Gozdowie, woj. Płock (poz. 77 c), w Kołozębiu (poz. 101 b) Lachowcu (poz. 107) i Michowie (poz. 110), woj. Ciechanów. Pierwsza z nich znajduje się w równej odległości 14—15 km od Szelig i od Wyszogrodu — Drwał — innych tego rodzaju stanowisk w pobliżu nie znamy. Pytanie o strefę wpływów, w której się znajdowała, musimy pozostawić jeszcze bez odpowiedzi. Podobne problemy stawia przed nami istnienie osady w Gozdowie, na miejscu której w wiekach późniejszych, (XI—XII w.) rozwinęło się kolejne niewielkie osiedle. Czy można włączyć ją w obręb zespołu osadniczego powstającego wokół gródka w Proboszczewicach, czy raczej założyć istnienie hipotetycznej osady grodowej w Sierpcu — trudno w tej chwili odpowiedzieć, chociaż jesteśmy skłonni przychylić się ku pierwszym przypuszczeniom<sup>35</sup>.

Jeszcze bardziej ograniczone jest jakiegokolwiek wnioskowanie, przy analizowaniu stanowisk w Lachowcu, Michowie czy Kołozębiu, woj. Ciechanów; tu rekonstrukcja jest właściwie niemożliwa.

Sumując powyższe spostrzeżenia i wnioski, w przeważającej mierze dotyczące najstarszych wieków wczesnego średniowiecza (większość stanowisk datowana jest na VI—VII w.), możemy chyba wysunąć hipotezę, że w początkowej fazie tego okresu na Mazowszu północnym egzystowały obok siebie grupy plemienne o dość archaicznej strukturze, związane



wspólnotą terytorialną w sposób dla nas uchwytny. Centrum ich był niewielki gródek <sup>36</sup> zazwyczaj wykorzystujący trudniej dostępne wyniesienia, dodatkowo broniony niezbyt skomplikowanymi umocnieniami. Obejmował on swymi wpływami tereny w promieniu 6—8 km. Stanowił bazę dla rozwoju rzemiosła służącego rolniczej większości grupy, zamieszkującej niewielkie i krótkotrwałe otwarte osiedla. Najdogodniejszymi miejscami do budowy domostw bywały krawędzie dolin niewielkich rzek lub nawet strug — usytuowanie takie umożliwiało zarówno wykorzystywanie pól położonych na tarasach jak i terenów pastwiskowych w dolinach.

## FAZA MŁODSZA — OD POŁOWY X DO KOŃCA XII WIEKU

### 1. Okres od połowy X do połowy XI w.

Z tego krótkotrwałego okresu znamy niewiele stanowisk — większość z nich jest pozostałością grodów. Najważniejszą wśród nich rolę spełniał nowopowstały Płock (poz. 43 a). Jest on jedynym od tej pory ośrodkiem, którego metrykę i późniejszy rozwój zbadano w tak poważnym stopniu <sup>37</sup>.

Badania archeologiczne odsłoniły na wysokiej skarpie gród z podgrodziami — całe to założenie obronne datowane jest na koniec X w. Starsze warstwy interpretuje się jako świadectwo istnienia w tym samym miejscu ośrodka kultowego, w którym jednocześnie produkowano surowiec żelazny na potrzeby lokalnego rynku <sup>38</sup>. Powstanie Płocka wiąże się chyba bardzo ściśle z włączeniem tych ziem do państwa Mieszka I i Bolesława Chrobrego <sup>39</sup>. Przyczyną lokacji na miejscu zniszczonego ośrodka było chyba nadzwyczaj dogodne położenie — na szlaku wodnym i lądowym, na wysokim brzegu Wisły dającym z trzech stron ochronę. Płocki gród panujący nad przeprawą przez Wisłę, siedziba administracji państwowej i kościelnej, przyciągał nowych osadników — rzemieślników i prędko przekształcił się w pierwszy na Mazowszu organizm miejski <sup>40</sup>.

Równocześnie rozwijały się też inne ośrodki o mniejszym, lokalnym znaczeniu; poświadczą to istnienie kilkunastu grodzisk. W większości widoczna jest kontynuacja lokacji osadnictwa grodowego, przejmującego miejsca już dawniej zasiedlone i stanowiące siedzibę właściciela (lub zarządcy) rozległych nieraz włości. Powstawały też jednocześnie i nowe grody, będące ośrodkami wykształconymi na terenach uprzednio słabo zaludnionych, które z czasem stawały się przedmiotem zainteresowania mieszkańców gęsto zaludnionego rejonu Płocka. Tu przykładem może być Raciąż, woj. Ciechanów (poz. 85 a), wielki i silny gród powstały w X w. w centrum niezamieszkałego niemal obszaru — jego funkcje w ówczesnym układzie politycznym nie są jeszcze zupełnie jasne.

Drugą grupę znalezisk z tego okresu stanowią skarby — niemal



wszystkie datowane są na drugie ćwierćwiecze XI w. Potwierdzają one słuszność ustanowionej przez nas cezury między okresami, związanej z zamieszkami na Mazowszu<sup>41</sup>. Znane są z 13 stanowisk — większość z nich zgrupowana jest w najbliższej okolicy Płocka. Stanowią jeszcze jeden dowód dominującej w omawianej części Mazowsza ekonomicznej roli tego ośrodka, już wtedy przerastającego znacznie sąsiednie grody.

Następną grupę stanowią osady — kilka zostało zlokalizowanych w czasie badań penetracyjnych w ostatnich latach. O istnieniu następnych wnioskować możemy z zachowanych do dziś nazw służebnych (wykaz II, mapa III)<sup>42</sup>. Są pozostałościami systemu organizowanej przez pierwszych władców scentralizowanej monarchii<sup>43</sup>.

Analizując mapę osad służebnych możnaby dla części z nich wyznaczyć grody, do których powinny należeć w przeszłości. I tak do kręgu skupionego wokół Raciąża należały zapewne wsie: Kuchary i Cieśle, woj. Płock, Świniary i Kiniki<sup>44</sup>, woj. Ciechanów oraz być może odległe o 12 km Rybitwy, leżące nad Wkrą. Wieś Drwały, woj. Płock zapewne przypisana była do grodu w Wyszogrodzie, podobnie jak Kobylniki, woj. Płock. Wieś Kuchary (dziś przysiółek wsi Bonisław), woj. Płock, najprawdopodobniej dostarczała ludzi do posług oddalonemu o 7 km grodowi w Proboszczewicach Płockich. Podobnie wyglądać mogły relacje gród w Brudzeniu Wielkim i wieś Żerniki, gród w Słupnie i wsie Cieśle oraz Łagiewniki (wszystkie stanowiska w woj. płockim) — być może są to słuszne założenia. Tak samo możemy przypisać grodowi w Mokrzkcu, woj. Płock, wieś Psary lub Szewce, ale czy podobnie można postąpić ze znacznie oddalonymi Sokolnikami? Służebników winiarzy wymieniono w bulli z 1136 roku jako przydzielonych biskupom płockim — obecnie w granicach miejskich Płocka znajduje się dawna wieś Winiary; do tego samego kręgu należeć mogły wsie Drwały, Konary i Kuchary — skupione, odległe od stolicy Mazowsza o kilkanaście km; są bliżej Proboszczewic ale czy do znacznie mniejszego ośrodka należałyby dwie wsie kucharzy? Do Płońska przypisani byli zapewne rzemieślnicy z Woźnik i Szczytnik. Kuchary-Skotniki — woj. Płock znajdują się w niewielkiej odległości od grodziska w Pieścidłach, ale nie należy ich raczej łączyć więzami administracyjnymi ze względu na późną metrykę grodu. Nie wiadomo jednak — tu już trudno nawet o hipotezy zbliżone do powyższych — do jakich grodów szli ludzie ze wsi noszącej dziś nazwę Kuchary Żydowskie, położonej nad Wkrą, lub z usytuowanej prawie na krańcach omawianego regionu wsi Rzeszotary, woj. Płock.

Materiał jakim dysponujemy dla tego okresu jest skąpy i specyficzny — grody, skarby i tylko jeden właściwie rodzaj osad, które stanowiły niezbyt chyba wielki procent wśród innych im współczesnych. Sięgając po analogię z ziem sąsiednich i analizując rozmieszczenie omawianych sta-

nowisk możemy sądzić, że w coraz wyraźniej rozwijającym się systemie grodowym, wielkości starszych terytoriów grup plemiennych odpowiada zasięg jednostek administracyjnych z końca X i XI w., chociaż znacznie wzrosła ilość ich mieszkańców.

## 2. Okres od połowy XI do końca XII w.

W porównaniu z poprzednimi okresami, ostatni z wyróżnionych przez nas dostarcza stosunkowo dużo danych o osadnictwie. Obok źródeł archeologicznych istnieją dwa przekazy pisane potwierdzające obserwacje terenowe — kronika Galla-Anonima, mówiąca ogólnie o znacznej liczbie mieszkańców Mazowsza, którą śmiało można porównać z Małopolską, oraz tzw. falsyfikat mogileński, którego pierwotna redakcja wymieniała aż 14 grodów<sup>45</sup>. Jedne z nich istniały jako kontynuacja ośrodków grodowych od starszych faz wczesnego średniowiecza, inne — powstałe głównie na terenach kresowych — spełniały rolę strażnic, zwłaszcza na pograniczu mazowiecko-pruskim.

Najbardziej intensywny rozwój osadnictwa widoczny jest pod koniec XI w. Wiąże się to zapewne z ustabilizowaniem sytuacji wewnętrznej i z opisanymi powyżej procesami wynikającymi z realizacji ogromnego planu organizacji m. in. osad służebnych<sup>46</sup>, gdy grody były przede wszystkim oparciem dla administracji książęcej. Z powodzeniem przetrwał taki stan jeszcze przez prawie cały XII w.; dopiero pod koniec tego stulecia organizacja służebna stała się przestarzała i zaczęła się załamywać. Wydarzenia te zarysowały się pośrednio w materiale archeologicznym.

W fazie tej jeszcze wyraźniejsze stają się różnice w rozwoju poszczególnych grodów. Płock, odgrywający coraz poważniejszą rolę na Mazowszu, charakteryzował się najbardziej dynamicznym rozwojem. Tereny zajmowane przez podgrodzia znacznie zostały powiększone, powstały nowe osiedla organicznie związane z rozbudowującym się grodem, zlokalizowane już poza Wzgórzem Tumskim, dotychczas wyznaczającym kres swartego osadnictwa. Najpóźniej w 1075 roku Płock stał się siedzibą biskupstwa i to znacznie zwiększyło jego polityczno-ekonomiczne znaczenie<sup>47</sup>.

Wiadomo z dokumentu lokacyjnego miasta z 1237 roku, że istniały tu przedmieścia, kościoły, liczne taberny, targi<sup>48</sup>, tworzone były dogodne warunki dla *hospites* — zapewne poszukiwanych rzemieślników<sup>49</sup> — stan taki istniał już prawdopodobnie w XII w.

Trudno jest w tej chwili powiedzieć, kiedy Płock zdominował inne mniejsze grody np. odległe o kilkanaście km Proboszczewice czy Brudzeń. Faktem jest jednak uchwytnym archeologicznie, że ich do-

tychczasowe znaczenie w XII w. wyraźnie zaczyna maleć — w pewnym momencie stały się prawdopodobnie jedynie siedzibami feudalnymi, wokół których grupowały się niewielkie osiedla ludności rolniczej, parającej się również drobnym rzemiosłem.

Podobna sytuacja widoczna jest na innych stanowiskach, które zaczęły rozwijać również w XI w. na pograniczu mazowiecko-pruskim. Nie znamy z nich właściwie materiałów młodszych, z XIII w. Ewidentne jest to we wszystkich ośrodkach, które nie rozwinęły się w średniowieczne miasta, powstające widocznie w miejscach bardziej dogodnych w zmienionych warunkach politycznych<sup>50</sup>. Dotychczasowe osadnictwo rozwijało się bowiem na zasadzie systemu grodowego, pod sam koniec XII w. przekształcającego się w odmienną administracyjną organizację, w której nowe czynniki zaczęły odgrywać decydującą rolę. Ogromne znaczenie miał też fakt ustanowienia biskupstwa plockiego — biskupi płockcy, zwłaszcza w XII w. przyczynili się bezpośrednio do rozwoju niektórych grodów. Sam Płock, stolica władzy kościelnej Mazowsza, jest jednym z przykładów. Innym jest Czerwińsk, gdzie na początku II poł. XII w., prawdopodobnie około 1165 roku, z inicjatywy biskupa Aleksandra, założono klasztor kanoników regularnych. Prawdopodobnie założono go w miejscu starszej osady. Z istnieniem klasztoru związany był rozwój osiedla targowego i powstanie lokalnego rynku o dużym i wciąż rosnącym znaczeniu, czego dowodem było funkcjonowanie później komory celnej z przystanią na Wiśle.

Drugi rodzaj znalezisk, osady wiejskie, znane w ilości trzydziestu kilku z całego obszaru Mazowsza północnego, dostarczyły nam bezpośrednio informacji o gospodarce. Niestety tylko kilka z nich było badanych wykopaliskowo. Na podstawie tych kilku stanowisk można scharakteryzować wczesnośredniowieczną osadę jako niewielką i istniejącą krótko, przez czas życia paru pokoleń. Ślady zabudowy mieszkalnej i gospodarczej są zwykle rozciągnięte na krawędzi tarasu doliny czy na wyniesieniu wśród łąk — nawarstwienia działalności pokoleń stworzyły chaos obiektów różnego rodzaju, rzadko układających się według określonego planu<sup>51</sup>.

Metryka tych wsi sięga XI w. — trwały po początki XIII w.. Reprezentują typ osiedla tworzącego samowystarczającą jednostkę gospodarczą. Na ten rodzaj osadnictwa zwrócili już uwagę m. in. L. Rauhut<sup>52</sup> i K. Tymieniecki<sup>53</sup> twierdząc, że nawet tam, gdzie ukształtowała się dominująca już własność feudalna, nie było właściwie zwartego osadnictwa wiejskiego, lecz istniały jedynie rozrzucone siedliska. Podstawowym zajęciem ich mieszkańców była niewątpliwie uprawa roli, poświadczona zarówno znaleziskami ziaren zbóż, jak i śladami ich przetwórstwa<sup>54</sup>. Znaczną rolę w gospodarce ówczesnej wsi<sup>55</sup>, np.: w I poł. XII w. na Mazowszu tzw. Płockim poświadczono są liczne stada koni<sup>56</sup>. Po-



trzeba posiadania koniecznych przy zajęciach narzędzi spowodowała powstanie w osadach niejako chałupniczego rzemiosła — znamy miejsca wytopu żelaza<sup>57</sup>, czy obróbki rogu<sup>58</sup>, nie wspominając już o powszechnym zapewne garncarstwie.

Osobny rodzaj stanowisk — to cmentarzyska, znane dopiero z tej fazy. Stanowią specyficzny zespół liczący połowę wszystkich stanowisk XI i XII-wiecznych (posiadamy informacje o 68). Ich problematyka była niejednokrotnie dyskutowana<sup>59</sup>. Mieszczą się w ściśle określonych ramach chronologicznych — od poł. XI do końcowych lat XII w.<sup>60</sup>; groby XIII-wieczne znajdujące się już zwykle na odrębnych cmentarzyskach — zdarza się, że starsze i młodsze zlokalizowane są w najbliższym sąsiedztwie, ale jest to wyjątkowa sytuacja.

Niemal wszystkie cmentarzyska reprezentują typ rzędowych, z grobami w obstawach kamiennych i często pod brukami. Wprawdzie wiele z nich uległo znacznemu lub nawet całkowitemu zniszczeniu, jednak groby jako najbardziej interesujące znalazców obiekty zostały zarejestrowane często z licznymi szczegółami i stanowią dla nas niezwykle cenny materiał do wnioskowania. Analiza ich występowania potwierdza słuszność wytyczenia wyżej opisanych już granic Mazowsza północnego. Tu tworzą wyraźne skupienie<sup>61</sup>; na pozostałych ziemiach (Podlasie) już nie występują tak często i zawierają groby z odmiennym wyposażeniem.

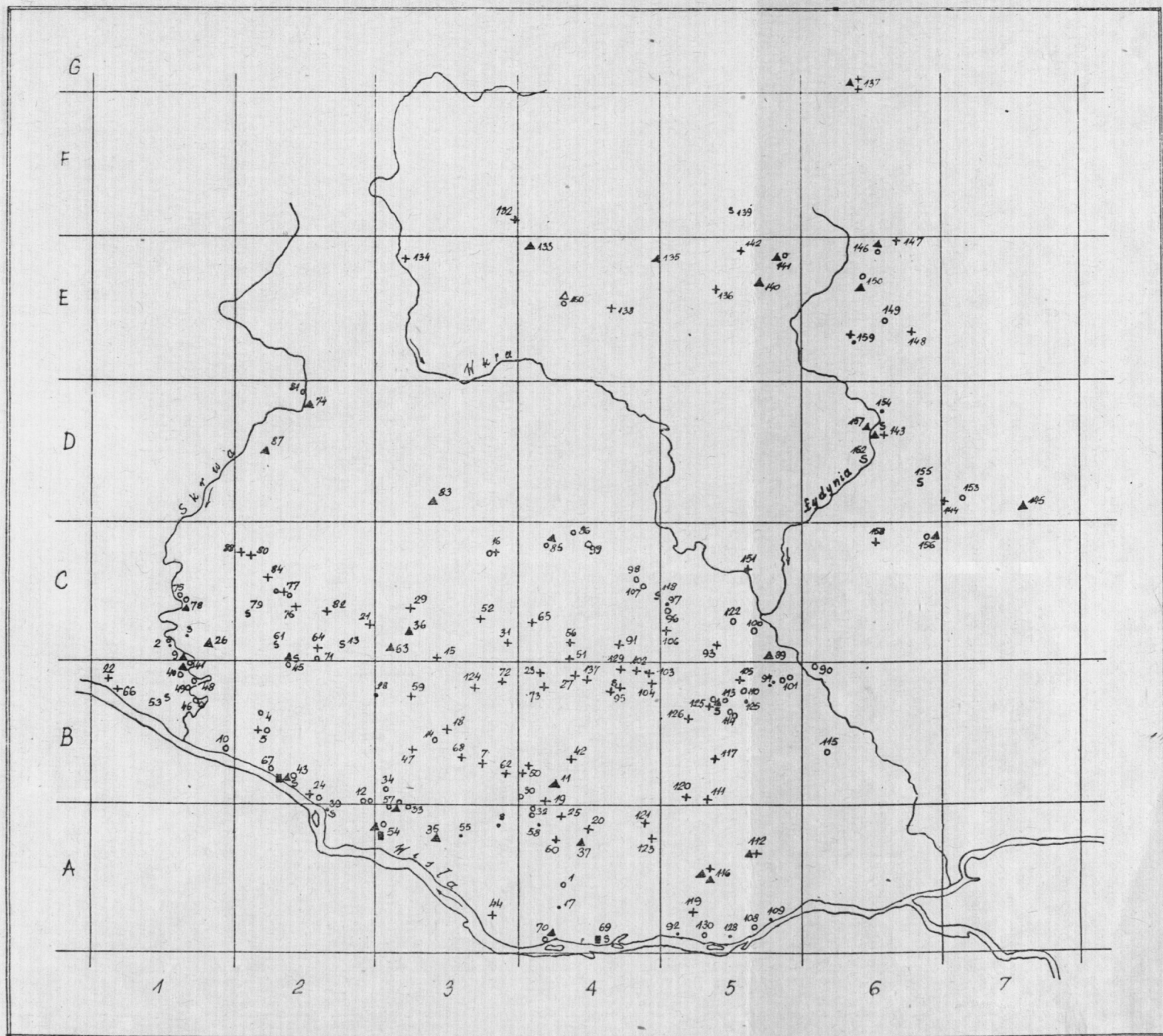
Inwentarze mazowieckich grobów nierzadko bywają bogate i pozwalają — w przeciwieństwie do materiałów z osad — na dość dokładne datowanie poszczególnych obiektów. Dają tym samym podstawę do stopniowo wnikliwego wnioskowania o pogrzebanej w nich ludności. Były to niewielkie grupy ludzi niezależnych, powiązanych ścisłymi więzami rodowo-rodzinnymi<sup>62</sup>. Tradycja przywiązywała ich do jednego miejsca przez czas życia kilku pokoleń. Przedmioty znalezione w grobach mówią o stopniu zamożności zmarłych (dość wyrównanym), miejscowym rzemiosłem oraz o istniejących kontaktach handlowych. Świadczą też o raczej formalnym tylko schrytianizowaniu Mazowszan, co podkreślał cytowany już Gall-Anonim i co jest wyraźnie widoczne przy porównywaniu cmentarzysk z tego samego czasu z innych dzielnic Polski. Tu wyróżnia się cmentarz w Płocku, założony przy rotundzie na podgrodzium; odrębności wynikają zapewne z bezpośredniego wpływu istniejącego tam biskupstwa i — co z tego wynika — bardziej rygorystycznego przestrzegania chrześcijańskiego obrządku pogrzebowego.

Reasumując, końcowa faza wczesnego średniowiecza charakteryzuje się najbujniejszym rozwojem osadnictwa, zwłaszcza w mało dotychczas zaludnionych partiach wschodnich i północnych. Fakt iż, pewna część stanowisk i to znaczna — przestaje egzystować na przełomie XII i XIII w. świadczy o pewnych przemianach i to ogólnych, głównie natury spo-



MAPA I

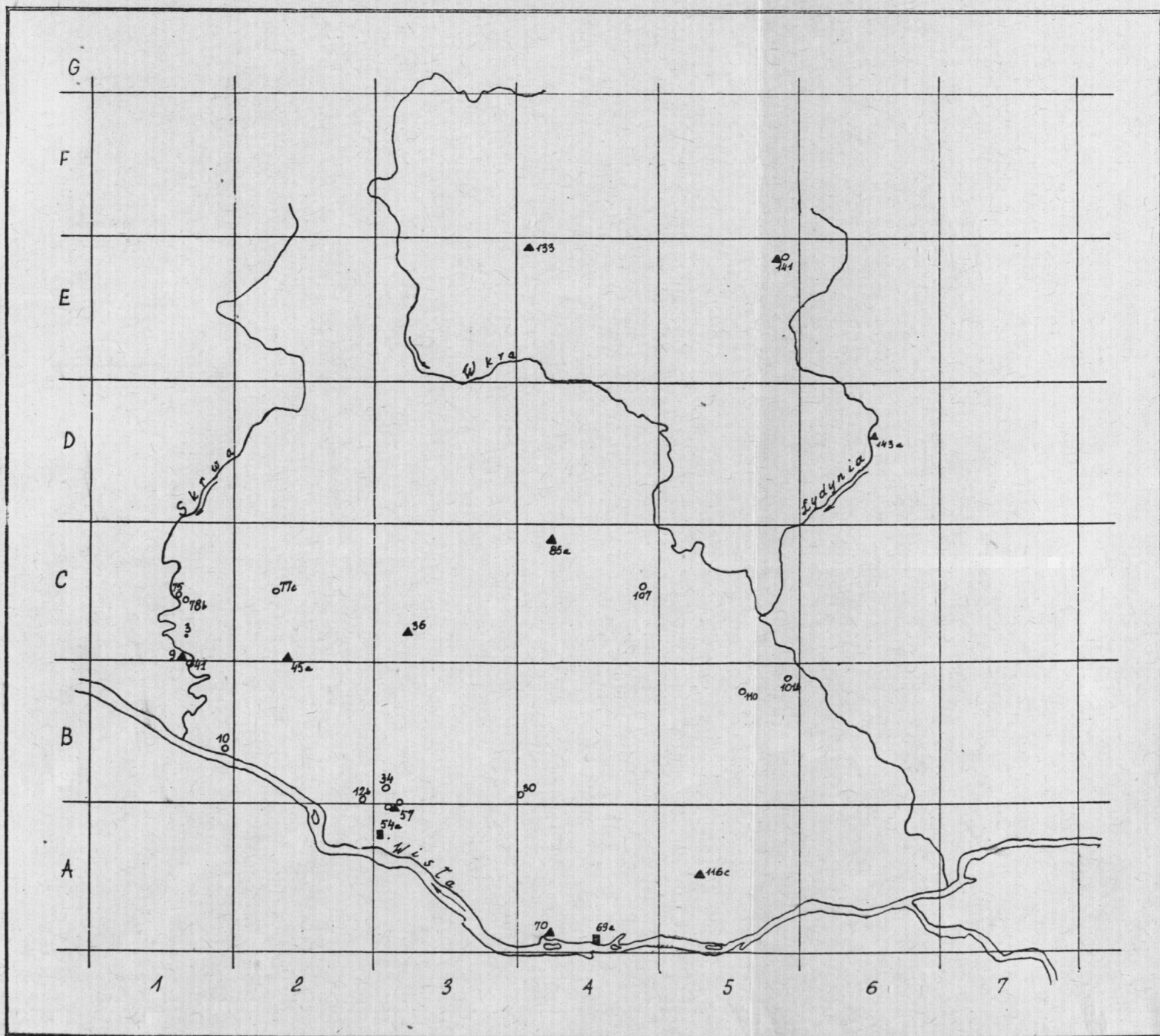
Stanowiska wczesnośredniowieczne na Mazowszu północnym (patrz wykaz I)



▲ — grodzisko, ○ — osada, + — cmentarzysko, ● — znalezisko luźne, ■ — kurhan, (numeracja — patrz wykaz I) obiekt kultowy, S — skarb.

MAPA II

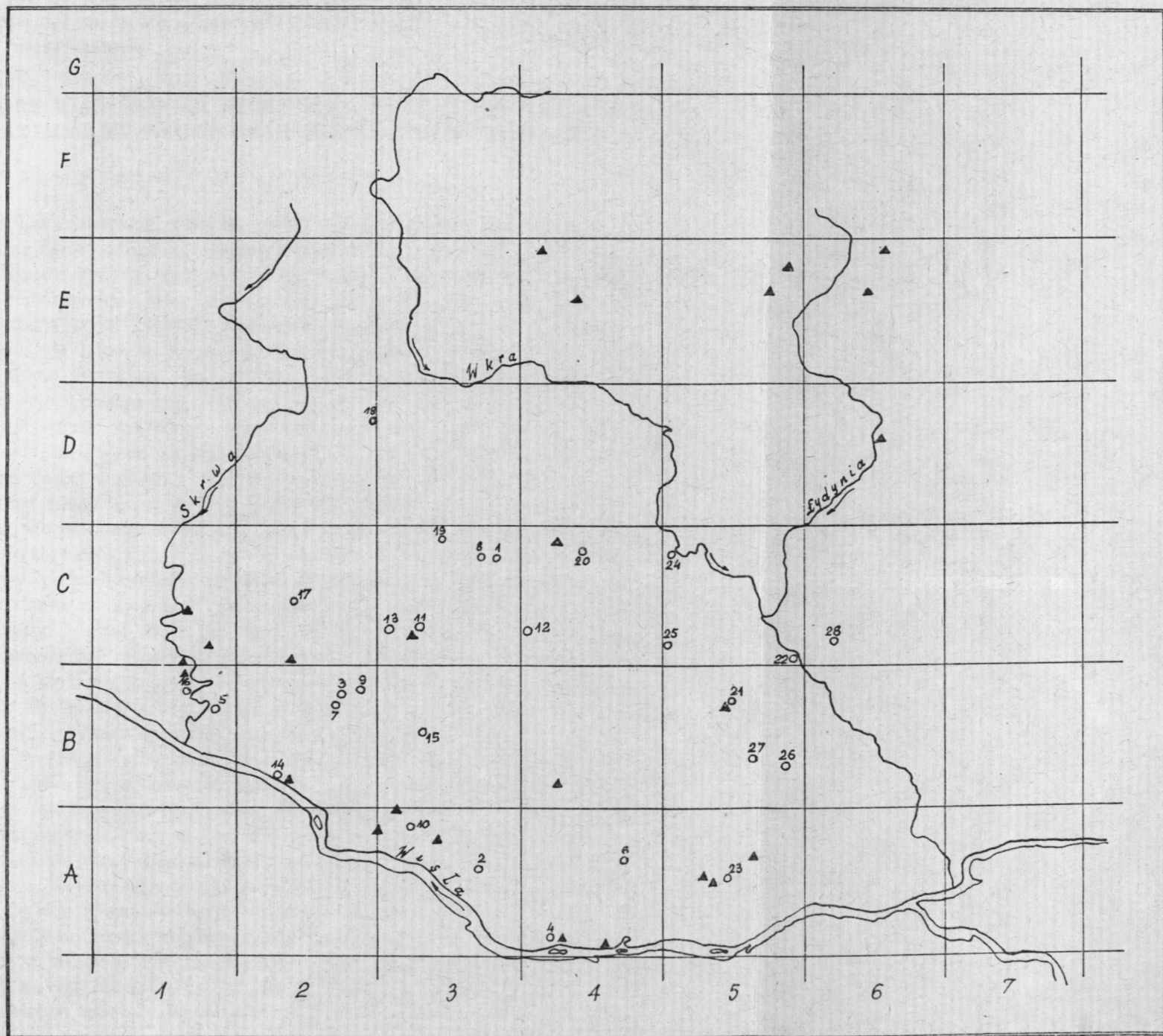
Stanowiska z najstarszej fazy wczesnego średniowiecza na Mazowszu północnym (numeracja — patrz wykaz I).





MAPA III

Rozprzestrzenienie zachowanych nazw osad służebnych (patrz wykaz II)



○ — osada służebna, ▲ — grodzisko o ustalonej chronologii.

łeczno-ekonomicznej (zmiana systemu gospodarczego). Najbardziej widoczne jest to w materiale grodowym, gdy większość grodów traci swe dotychczasowe znaczenie, a pozostałe przekształcają się w ośrodki miejskie o innej już strukturze.

## NIEKTÓRE ZAGADNIENIA SPOŁECZNO-POLITYCZNE W ŚWIETLE MATERIAŁÓW ARCHEOLOGICZNYCH I HISTORYCZNYCH

### 1. Podziały administracyjne

Częściowo zbadane zespoły stanowisk pozwalają nam przyjąć, że w starszej fazie wczesnego średniowiecza istniały niewielkie grupy plemienne (może rodowe zważywszy na ważką późniejszą rolę związków rodowo-rodziny). Taka podstawowa jednostka stanowiła organizm najprawdopodobniej zupełnie samowystarczający, żyjący na określonym terytorium. W okresie formowania się monarchii wczesnopiastowskiej wykorzystano istniejące już ośrodki jako oparcie dla reprezentantów administracji państwowej. Na terenach, gdzie początkowo osadnictwo było rozproszone, zakładano nowe grody; w nich mieli mieć siedzibę egzekutorzy świadczeń na rzecz władcy, w ważniejszych lub pogranicznych stały załogi wojskowe. Równocześnie powstawał szereg osad, których mieszkańcy zobowiązani byli do pełnienia różnych posług na rzecz księcia oraz jego pełnomocników (do dnia dzisiejszego na terenie całej Polski zachowało się około 450 miejscowości o nazwach służebnych). Dostosowana do nowych potrzeb organizacja musiała jednak oprzeć się przede wszystkim na starszym systemie, podnosząc rangę już istniejącego centrum danej grupy. Na tej bazie powstały pierwsze załóżki miast. Należałoby jeszcze prześledzić udział administracji kościelnej, która działała przecież bardzo efektywnie, równoległe do państwowej. Pewne jej posunięcia spowodowały np. powstanie całego podgrodzia, tzw. biskupiego w Płocku, czy znaczne ożywienie gospodarcze w okolicy klasztoru w Czerwińsku, gdzie duchowieństwo posiadało liczne wsie i pojedyncze żrebia. Uprzywilejowanie niektórych grodów, nowe bodźce ekonomiczne spowodowały załamanie się organizacji opartej o system grodów — na Mazowszu proces ten rozpoczął się w tym samym czasie co w innych dzielnicach. Wykształcił się nowy podział kraju; powstały kasztelanie, które obejmowały swoją jurysdykcją tereny o innych granicach, a zakres ich funkcji zmienił się w porównaniu do poprzedniego systemu.

Materiały dotyczące poszczególnych kasztelanii i ziem są zróżnicowane. a na ich m. in. podstawie starano się przenieść średniowieczne stosunki mazowieckie do okresu wcześniejszego, mówiąc o odrębności ziemi wyszogrodzkiej, o odrębnym plemienu. Już St. Arnold wydzielił ziemię wy-



szogrodzką<sup>63</sup>. Podobnie postępuje H. Łowmiański<sup>46</sup>, który opierając się na występowaniu nazw typu Osiek, Słupia czy Słupno, wykreśla granicę między dwoma plemionami, w kierunku od Bodzanowa, woj. Płock ku Raciążowi, woj. Ciechanów. Wytworzył się jednak i inny pogląd, według którego rozprzestrzenianie tych nazw nie ma wielu cech wspólnych z wyznaczonymi liniami granicznymi<sup>65</sup>, natomiast odzwierciedla powstanie gródka nowego osadnika na terenie słabiej zaludnionym.

Wczesnośredniowieczne dane archeologiczne, pochodzące zwłaszcza z obserwacji rozwoju osadnictwa w rejonie domniemanych granic, nie upoważniają do mówienia o wyraźnej odrębności Wyszogrodu od reszty Mazowsza w omawianym okresie. Jest to widoczne dopiero w wiekach średnich i powstało jako wynik procesów politycznych i ekonomicznych<sup>66</sup>, a nie jako rezultat innego pochodzenia plemiennego.

## 2. Społeczeństwo mazowieckie

Pozostaje nam w tym miejscu podsumować to, co zostało już powiedziane powyżej: Mazowsze zamieszkiwane było przez ludność wolną o wyrównanym dość stopniu zamożności, który różnicować się począł wyraźniej dopiero pod koniec wczesnego średniowiecza. Początkowo ludzie ci byli zorganizowani w niewielkie grupy plemienne — owa pierwiastkowa organizacja została zaadaptowana w dobie włączenia Mazowsza w obręb państwa polskiego i przekształcona w sieć grodów. Przy siedzibach przedstawicieli władzy koncentrowało się wyspecjalizowane rzemiosło i handel. Grody, które posiadały odpowiednie ku temu warunki, przekształciły się z czasem w miasta — istnieć jednak mogły tylko w ścisłym związku z lokalnym zapleczem. W osadach wiejskich mieszkała bowiem przeważająca część ludności. Głównym jej zajęciem było rolnictwo, wykorzystujące dość szybko chyba wszystkie, względnie nawet korzystne do uprawy gleby. Ważną niewątpliwie rolę spełniała hodowla, zwłaszcza w północnych i wschodnich partiach omawianego regionu. Inne zajęcia stały na drugim planie<sup>67</sup> — brak jest np. źródłowych informacji o spłacaniu powinności przez mieszkańców osad służebnych, ale i oni byli przede wszystkim rolnikami.

## Zakończenie

Skąpe są dane dla okresu wczesnośredniowiecznego na Mazowszu północnym — nieco tylko pełniejsze pochodzą z wyróżniającej się części, okolic Płocka. Ale i na tej bazie można częściowo przynajmniej obserwować procesy widoczne w innych dzielnicach Polski, związane z całokształtem przemian wewnątrz kraju. Mazowsze miało korzystne warunki dla rozwoju spo-

łeczno-ekonomicznego, nie różniące się zbyt od istniejących gdzie indziej. Rozwijało się dynamicznie przekształcając stary system grodowy pod wpływem rozrastającej się centralnej organizacji państwowej. Wyróżniało się gęstym zaludnieniem, zwłaszcza w centrum nadwiślańskim, a jego mieszkańcy tworzyli więcej ośrodków lokalnych niż pozostałe dzielnice. Dopiero okres rozbicia dzielnicowego zmienił dotychczasową drogę rozwoju i mówimy już o zapóźnieniu gospodarczym, ogólnym zacofaniu Mazowsza.

Przy omawianiu bardziej szczegółowych problemów odczuwamy jednak dotkliwy brak pełniejszych badań stanowisk mazowieckich i o wielu zagadnieniach możemy zaledwie wzmiankować. W obecnej chwili dysponując zaledwie wynikami badań sondażowych nie mamy możliwości określenia dokładnego czasu powstania poszczególnych ośrodków, przede wszystkim w starszych fazach. Niewyjaśnione zupełnie jest życie Mazowszan w wiekach bezpośrednio poprzedzających włączenie do państwa Piastów. Wyrwykowe są dane o gospodarce rolnej, hodowlanej, dodatkowych zajęciach — również w XI, XII w. Pozostaje otwarta kwestia powstania włości ziemskich. Dopiero uzupełnienie tych wiadomości pozwoli dogłębnie zanalizować kształtowanie się stosunków osadniczych na Mazowszu północnym.

#### PRZYPISY

<sup>1)</sup> Praca powstała w ramach zajęć Studium Podyplomowego Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1972/1973—1973/1974.

<sup>2)</sup> Por. kilka ostatnich syntetycznych opracowań dla okresu wpływów rzymskich J. Okulicz, 1970, tenże 1975, J. Pyrgała 1972, tenże 1975.

<sup>3)</sup> St. Russocki, 1963, s. 388 nn, J. Tyszkiewicz, 1974, s. 107 nn.

<sup>4)</sup> Zestawienie i omówienie podstawowych ustaleń na ten temat opracował ostatnio St. Russocki (St. Russocki, 1972, s. 219 — 255).

<sup>5)</sup> J. Tyszkiewicz (1974, s. 10 — 11) po szczegółowej analizie zaproponował nowe ramy chronologiczne dla wczesnego średniowiecza oraz przesunął nieco czas trwania poszczególnych faz.

<sup>6)</sup> Dopiero XIII w. przynosi ich nieco więcej.

<sup>7)</sup> Np. L. Rutkowski, 1906, Fr. Tarczyński, 1900, tenże 1901.

<sup>8)</sup> Por. np: krótki opis grodziska w Miszewie Murowanym, pow. Płock, opublikowany przez F. M. Sobieszczkańskiego w „Tygodniku Ilustrowanym”, Warszawa 1866, s. 363.

<sup>9)</sup> Szereg stanowisk, obecnie całkowicie zniszczonych, znanych tylko z takich skąpych i często bardzo ogólnikowych wzmianek, opublikował L. Rauhut po weryfikacji w terenie (L. Rauhut, 1971, s. 488 nn).

<sup>10)</sup> Przy opracowaniu wykazu oparto się m.in. na pracach K. Buczka 1958, K. Modzelewskiego, 1964, P. Smoczyńskiego, 1972, K. Zierhoffera, 1957.

<sup>11)</sup> Założono, że miejscowości, których nazwy spotykamy nawet w enigmatycznych wzmiankach w wieku XIII, powinny istnieć już przynajmniej kilkadziesiąt lat.

<sup>12)</sup> H. Łowmiański (1967, s. 146) — wyróżnia wyraźnie plemię „wyszogrodzkie” i wykreśla granicę „płocko-wyszogrodzką” na podstawie występowania określonych nazw patronimicznych.

<sup>13)</sup> Wszystkie stanowiska znajdują się w granicach byłego powiatu płockiego.